

Бюлент Кърджалъ

ГРАМАТИЧНАТА КАТЕГОРИЯ НАКЛОНЕНИЕ В НЯКОИ ТУРСКИ ГРАМАТИКИ

Резюме

В настоящия обзор се прави кратък преглед на насоките и резултатите от досегашните описания на граматичната категория наклонение на глагола в съвременния турски език.

В резултат на това се дава известна представа за тази граматична категория на турския глагол и в същото време се формулират някои изводи и заключения относно нерешените проблеми, предварителното очертаване на които безспорно е необходима стъпка към по-нататъшното им по-адекватно поставяне и разрешаване.

За основа на обзора се вземат някои от основните граматика на съвременния турски език.

Езикът на населението в Република Турция спада към огузката група на тюркското езиково семейство. Историческото му развитие започва от средата на XI в., когато огузките племена навлизат в Мала Азия и основават редица феодални държавици, чак докато се стигне до създаването и шествековното съществуване на Османската империя. През това време самият език преминава през следните периоди на развитие: анадолскотюркски – XIII – XIV в., раннотурски – XV – XVI в., среднотурски – XVII – XIX в., новотурски – XIX – XX в. и най-нов турски език – от трийсетте години насам, в резултат на което той се изгражда като език с напълно определен ареал и лексико-граматична структура. Морфолого-типологически турският език, както и останалите тюркски езици, е изгласно-аглютинативен – словообразуването и словоизменението се осъществяват с помощта на афикси, присъединявани към отделните корени, които не претърпяват никакви промени [Добрев 1981, 110].

Проблемът за описанието на граматичната категория наклонение в съвременния турски език не е достатъчно изследван в българската и чуждестранна граматична наука. Съществуват противоречия и непълноти в наличните граматични описания. Целта на настоящия обзор е, като се направи преглед на насоките и резултатите от досегашните описания на граматичната категория наклонение на глагола в съвременния турски език да се даде известна представа за тази граматична категория на турския глагол и в същото време да се формулират някои изводи и заключения относно нерешените проблеми, предварителното очертаване на които безспорно е необходима стъпка към по-нататъшното им по-адекватно поставяне и разрешаване. За основа на обзора се вземат граматиките на М. Ергин, Т. Генджан, Т. Бангуоглу, З. Коркмаз, Н. Коч, Г. Гълъбов, А. Кононов, които в една или друга степен са засегнали в граматиките си граматичната категория наклонение (N. Koç. Yeni Dilbilgisi. İstanbul. 1990. 599 стр.; M. Ergin. Türk Dilbilgisi. İstanbul. 1993. 384 стр.; T. Gencan. Dilbilgisi. Ankara. 1971. 502 стр.; T. Banguoğlu. Türkçenin Grameri. Ankara. 2004. 628 стр.; Z. Korkmaz. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara. 2003. 1224 стр.; Г. Гълъбов. Турска граматика. София. 1949. 399 стр.; А. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва – Ленинград. 1956. 569 стр.

Прави впечатление, че в турската граматична терминология се допуска смесване на граматичните термини наклонение и време, т. е., тези две понятия не се разграничават достатъчно категорично и ясно едно от друго, като много често са и случаите на съвместна употреба на тези две понятия. Впрочем, този факт се отбелязва често и от повечето изследователи, засегнали в една или друга степен тази граматична категория на турския глагол. Вижданията на изследователите относно категорията наклонение ще се опитаме да представим по-нататък и по-подробно в настоящия обзор, а тук и сега в подкрепа на казаното от нас по-горе, ще се ограничим единствено и само с това да отбележим, че в граматичната теория термините наклонение и време се смесват един с друг и много често се използват заедно и съвместно [Yaman 1999, 8]; съществуващите в турските граматика и в различни други изследвания определения, както и други разяснения свързани с термина наклонение са твърде неясни и объркани [Korkmaz 2003, 567]; при глаголите не се различават добре време и наклонение [Добрев 1981, 115]; в наличните описания в повечето случаи се смесва понятието наклонение с понятието време, като се срещат дори и случаи, когато вместо термина наклонение (kip) се употребява термина аспект (tarz), а вместо време (zaman) термина наклонение (kip) и че съществуват доста класификации, в чийто обхват попадат наклоненията [Vardar, Güz, Huber, Senemoğlu, Öztokat 2007, 135]; срещат се и случаи на използване на термина наклонение вместо този за време и даже вместо термина аспект (kılınış) [Dilaçar 1989, 107]; в граматиките на съвременния турски език темата и понятието наклонение по принцип не са твърде разграничени от понятието време [Aksan, Atabay, Özel, Kutluk 2003, 207].

Най-често и дори предимно прилаганият засега подход и метод при описанието на граматичната категория наклонение е формално-структурният. В тази връзка и от тази гледна точка при турските граматика прави впечатление тяхното желание и стремеж за постигане на едно достатъчно подробно и пълно описание на граматичната категория наклонение в съвременния турски език. Тук обаче не може да не отбележим и това, че са налице както общи допирни точки, така и съществени различия по отношение на въпроса за определянето на семантичното съдържание, набора и състава на тази граматична категория на глагола в съвременния турски език. Както става ясно и от следващия по-долу кратък преглед на вижданията на някои автори, въпросът за семантичното съдържание на граматичното понятие наклонение се явява като изключително актуален и както изглежда ще продължава да бъде предмет на оживени дискусии.

И така например М. Ергин разглежда граматичните категории или само спрежението на глагола, което включва такива морфологични признаци като лице, наклонение и време с три вида лични окончания, изявително наклонение с пет основни времена, повелително, условно, желателно и наложително наклонение. Тези времена и наклонения образуват още и сложно спрежение – разказни, преизказни и условни форми, а също и усложнено спрежение на разказните и преизказните форми [Добрев 1981, 113].

Според М. Ергин [1993], наклонение (kip) или начин (şekil) е граматична категория, която изразява по какъв начин се извършва или осъществява изразеното чрез глаголният корен или основа действие [125]. Авторът разглежда наклоненията и времената в турския език от гледна точка на модално – темпоралните елементи на глаголната дума. Той определя словоизменителните суфикси едновременно като модални и времеви и достига до извода, че те изразяват като значение от една страна модалност и от друга темпоралност и уточнява, че модалният признак е характерен за всички, докато носители на темпоралност са само

една част от тях. Тоест част от модално-темпоралните афикси означават само модалност, а другата част едновременно са модални и времеви афикси, т.е. са носители едновременно и съвместно на модални и на темпорални характеристики. М. Ергин разграничава две групи наклонения: изявителни наклонения (*bildirme kipleri*) и прескриптивни наклонения (*tasarlama kipleri*). В състава на изявителните наклонения той включва минало свършено време (*görülen geçmiş zaman*), несвидетелско минало време (*öğrenilen geçmiş zaman*), сегашно време (*şimdiki zaman*), бъдеще време (*gelecek zaman*), сегашно-бъдеще време (*geniş zaman*). В състава на прескриптивните наклонения включва формите на условното (*eylemin şart şekilleri*), на желателното (*eylemin istek şekilleri*), на наложителното (*eylemin gereklik şekilleri*) и на повелителното наклонение (*eylemin emir şekilleri*). Всички изброени досега девет глаголни форми М. Ергин определя като наклонения образувани посредством модални и темпорални словоизменителни суфикси.

Освен простите глаголни форми, М. Ергин разглежда и т. нар. сложни глаголни форми, образувани с помоща на именен глагол или още наречен от него основен (главен) спомагателен глагол или още глаголят *i -*, който има четири форми, четири наклонения. Това са формите за сегашно време (*şimdiki zaman şekilleri*), минало свършено време (*görülen geçmiş zaman şekilleri*), несвидетелско минало време (*öğrenilen geçmiş zaman şekilleri*) и условните форми (*şart şekilleri*) [297].

3. Коркмаз [2003], отбелязва, че наклонението няма пряка връзка с времето. Но понеже една от групите наклонения в процес на спрежение едновременно (и съвместно с модален семантичен признак – б.а.) съдържа в себе си и понятие за време (напр. простият суфикс **-уог**, с който се образува сегашно време на изявителното наклонение съдържа модален и темпорален семантичен признак едновременно и съвместно – б. а.), това става причина двете понятия да преминават едно в друго и в резултат на това да се бъркат едно с друго. Предвид формалните и функционалните му особености в турския език, авторът определя наклонението като определена граматична форма, като начин на изразяване, който показва под каква форма, по какъв начин се отразява означеното чрез глаголният корен или основа движение, процес и действие от гледна точка на говорещия, на слушащия или от гледна точка на този за когото се говори. В тази граматична форма, в този начин на изразяване се включва и може да се говори и за наличието на свързано с формите на употреба на наклонението в езика психологическо състояние. Тоест, наклонението едновременно с останалото отразява и с какво душевно състояние е свързан даден процес или действие. В заключение 3. Коркмаз отбелязва, че за да могат да се превърнат глаголите в обвързани с формата, времето и лицето съждения те влизат в определени форми за изразяване. Именно тези определени форми за изразяване се наричат наклонение, а словоизменителните суфикси посрещат това значение суфикси за наклонение [569]. Цитираният последно автор разглежда наклоненията в съвременния турски език като ги разделя на две големи групи, съответно тази на изявителното наклонение, като тя всъщност използва термина “изявителни наклонения” (*bildirme kipleri*) и тази на прескриптивните наклонения (*tasarlama kipleri*) [569]. В групата на изявителното наклонение тя включва пет основни времена (минало свършено време, несвидетелско минало време, сегашно време, бъдеще време, сегашно-бъдеще време) [583-584], а в групата на прескриптивните наклонения включва четири наклонения (желателно, повелително, желателно-условно и наложително наклонение) [647]. Тези времена и наклонения образуват още и сложно спрежение – разказни, преизказни и условни форми [730-776], а също и усложнено спрежение на разказните и преизказните форми [776-780].

Т. Генджан [1971], като използва заедно двата термина време и наклонение, съобщава, че в зависимост от темпоралните и семантичните си особености глаголите с помощта на разнородни словоизменителни суфикси се изменят по форма. Всяка една от тези форми авторът определя като наклонение [233]. По-нататък авторът отбелязва, че в турския език има девет наклонения на глагола, като тук има предвид петте основни времена на изявителното наклонение и четирите основни наклонения от групата на прескриптивните наклонения, за която група наклонения използва термина *dilek kipleri* (желателни наклонения). Следва тяхното последователно и поотделно представяне [233-248] той ги класифицира в традиционно познатите ни две големи групи, а именно група на изявителното наклонение, за назоваването на която и той като разгледаните по-горе езиковеди използва термина “изявителни наклонения” (*bidirme kipleri*) с петте основни времена изброени по-горе (словоизменителните суфикси на които съдържат едновременно и съвместно модален и темпорален семантичен признак – б. а.) и група на прескриптивните наклонения, която пък назовава с термина желателни наклонения (*dilek kipleri*) включваща изброените по-горе четири основни наклонения. Според автора тези наклонения нямат ясно изразени темпорални значения, но във всички тях се долавя, макар и проявяващ се много рядко отънък на бъдеще време. Названията на тези наклонения произтичат от техните значения [248].

Всъщност както и при останалите автори, така и при Т. Генджан спрежението на глагола се излага пак на базата на тези пет основни времена и четири наклонения като чрез присъединяването към тях на спомагателния глагол се образуват формите на сложните времена. Тях авторът разглежда в частта свързана със спомагателния глагол или още глагол-наставка. Засегнато е и усложненото спрежение на разказните и преизказните форми [293-296].

Според Т. Бангуоглу [2004], Спрежението на глагола обхваща категориите време (*zaman; temps*), наклонение (*tarz; mode*), лице (*kişi; personel*) и число (*sayı; nombre*). Както е видно, за назоваване на понятието наклонение той използва термина *tarz (mode)*, а термина за наклонение – *kip*, в турски език по нататък непонятно защо използва, както и проличава от френското съответствие в скобите, в значение на време – *kip (temps)*, като пределя понятието *kip (temps)*, като формиращо се в резултат на прибавяне към даден глагол на словоизменителни суфикси за време (и ако има на наклонение - *tarz*) и лични окончания за единствено или множествено число [441]. Четирите наклонения 1. *bidirme tarzı (mode indicatif)*, 2. *anlatma tarzı (mode perfectif)*, 3. *söylenti tarzı (mode narratif)*, 4. *şart tarzı (mode conditionnel)* се включват в деветте времена и по този начин се получава цялостното спрежение на глагола [444].

От турските граматични Н. Коч [1990], определя наклонението като граматична категория, която отразява поведението на говорещия и неговото отношение към действието [235]. При спрежението на глагола той разграничава четири времена: минало време (*geçmiş zaman*), което по-нататък разглежда в двете му разновидности: минало свършено (*belirli geçmiş zaman*) и минало неопределено време (*belirsiz geçmiş zaman*), сегашно време (*şimdiki zaman*), бъдеще време (*gelecek zaman*), сегашно-бъдеще време (*geniş zaman*) [234-235].

Н. Коч разглежда наставката прибавяна след корена или основата на глагола не само като наставка даваща понятие за време, но и като наставка за наклонение, така както наставката даваща понятие за лице едновременно с това дава понятие и за число [233].

Той разграничава девет наклонения в турския език, като разглежда петте прости времена в обхвата на изявителното наклонение т.е. като изявителни наклонения. Анализира тези девет

наклонения в две групи: 1. Изявителни наклонения (*bildirme kipleri*), включващи наклонение за минало свършено време (*belirli geçmiş zaman kipi*), наклонение за минало неопределено време (*belirsiz geçmiş zaman kipi*), наклонение за сегашно време (*şimdiki zaman kipi*), наклонение за бъдеще време (*gelecek zaman kipi*) и наклонение за сегашно-бъдеще време (*geniş zaman kipi*); 2. Желателни наклонения (*isteme kipleri*) включващи подчинително наклонение (*istek kipi*), желателно-условно наклонение (*dilek-şart kipi*), наложително наклонение (*gereklik kipi*), повелително наклонение (*emir kipi*) [235-246].

К. Коч разграничава следните сложни времена, образувани посредством прибавяне на наставката за сказуемност или още наречена глагол-наставка *imek* към спрегаеми глаголни форми: сложно глаголно време *Hikaye* (*Hikaye bileşik zamanı*), сложно глаголно време *Rivayet* (*Rivayet bileşik zamanı*) и сложно условно време *Koşul* (*Koşul bileşik zamanı*) [247].

От руските автори А. Н. Кононов [1956], отбелязва, че глаголят се изменя по лице, число, време и наклонение. Той свежда броя на наклоненията в турския език на пет: повелително наклонение, изявително наклонение, условно наклонение, наложително наклонение (което той нарича: *должностователное*) и желателно наклонение. Наклоненията, според него, изразяват отношението на действието към действителността, определяно от говорещия. Всяко наклонение с изключение на повелителното има форми, установяващи осъществяването на действия във времето. По-нататък той разглежда всяко наклонение и присъщите му форми по следния начин: 1) формообразуване 2) значение [218].

От българските тюрколози Г. Гълъбов [1949], разглежда спрежението на турския глагол и прави много ценни констатации свързани с него [226-227]. Макар и да не предлага собствена дефиниция за наклонението той го класифицира, като разграничава пет наклонения в съвременния турски език: повелително наклонение, изявително наклонение с пет основни времена (сегашно време, сегашно-бъдеще време, минало свършено време, минало неопределено време и бъдеще време), подчинително наклонение, наложително наклонение и желателно-условно наклонение [231-260]. Разглежда сложните глаголни форми, които включват – сложни минали форми, сложни преизказани форми и сложни условни форми [260-263].

По-горе се опитахме да представим данни от различни източници относно граматичната категория наклонение. Както става ясно от цитираното по-горе, граматичното понятие наклонение е предмет на различно тълкуване от страна на езиковедите занимаващи се с граматиката на съвременния турски език. Централно място в тези спорове заема въпроса относно това дали понятията наклонение и време се различават или не едно от друго. Формиралите се в тази насока водещи мнения могат да бъдат обединени в няколко групи. Такъв опит за групиране прави З. Коркмаз [2003], която отбелязва, че освен вижданията групирани около мнението, че наклонението е форма или начин, т. е., означава начина на извършване или осъществяване на изразеното от глагола действие (от разгледаните по-горе от нас автори М. Ергин и А. Кононов са поставени в тази група, като към нея може да бъде причислена и самата З. Коркмаз – б. а.), съществуват и такива, които допускат, че наклонението и времето са преминаващи една в друга категории, като привържениците на това виждане не разграничават двете категории и приемат времето също като наклонение (от разгледаните по-горе от нас автори Т. Генджан е поставен в тази група – б. а.). Авторът съобщава още, че в някои граматика пък наклонението се определя като “форми на глаголите, които изразяват действия, процеси и състояния обвързано с времето” или като “съчетание от понятията действие, време и лице на глагола”. Към това тя допълва, че има и

други езиковеди, които споделят същото виждане, а именно това, което съвпада с определението, според което наклонение се нарича формата на глагола изразяваща понятия за време и лице (от разгледаните по-горе от нас автори Т. Бангуоглу може да намери място в тази група – б. а.). Към тази група З. Коркмаз приобщава и Ж. Дени, който въпреки, че не дефинира наклонението, от обясненията му свързани с времето и лицето става ясно, че и той обвързва наклонението с понятията време и наклонение. З. Коркмаз не подминава и вижданията, които разглеждат наклонението изцяло извън границите и обхвата на граматичната категория време. В този контекст за пример дава А. Дилячар и представя неговото виждане, че наклонението няма никакво отношение към времето. Според А. Дилячар наклонението е граматична категория, която изразява психологическите фактори под въздействието на които се формира или се желае да се формира изразеният чрез глагола процес и която определя душевното състояние, личните чувства, намеренията и желанията. Тук според Коркмаз и цитираният от нея Дилячар, от значение е изразяването на душевното състояние под коя и да е форма. Авторката заключава, че според Дилячар наклонението е представяне/разкриване на различните душевни състояния на човека посредством разнородни изразни форми. От тази гледна точка и броят на наклоненията се явява като неограничен. Броят на наклоненията е толкова, колкото е и броят душевни състояния. Авторът допълва още, като визира А. Коджаман, че има и някои изследователи изразяващи виждането, че отделянето на наклоненията не трябва да се ограничава и не е достатъчно да се възприема единствено и само в рамките на групата на глагола. За отправна точка цитираният от З. Коркмаз А. Коджаман взема тезата на А. Дилячар, който като класифицира наклоненията, изхожда от факта, че езикът е социално явление и има различни функции. Коркмаз не подминава и Д. Аксан и неговото виждане относно граматичната категория наклонение. Според Д. Аксан наклонението показва по какъв начин се представя от гледна точка на говорещия изразеното от глагола движение, процес, действие [568-569].

От направения кратък обзор проличава достатъчно ясно, че в разгледаните граматика, граматичната категория наклонение е анализирана и описана недостатъчно пълно и последователно. Така например не се обособяват всички наклонения и техният брой се различава при различните автори. Свежда се само до четири (Т. Бангуоглу), покачва се до пет (А. Кононов; Г. Гълъбов), достига до девет (М. Ергин; Т. Генджан; З. Коркмаз; Н. Коч), докато последната група автори разглеждат и третират времената на изявителното наклонение под името “изявителни наклонения”, което се дължи може би на факта, че словоизменителните суфикси на времената от групата на изявителното наклонение съдържат, както по-горе вече отбелязахме, модален и темпорален семантичен признак едновременно и съвместно.

Прегледът на някои от досегашните описания на граматичната категория наклонение на глагола в съвременния турски език показва, че турските граматика нямат пълна и последователна класификация на наклоненията. Тук е мястото да отбележим, че всъщност въпросът за описанието на граматичната категория наклонение в съвременния турски език намира място единствено в основните турски граматика и то като един от многото въпроси свързани изобщо с граматиката на езика и по конкретно с неговия морфологичен строеж. На практика липсват отделни задълбочени изследвания или специални проучвания поставили си единствено за цел постигането на пълна и последователна класификация на наклоненията и времената в съвременния турски език.

Вече споменахме по-горе, че най-често и дори предимно прилаганият засега подход и метод при описанието на граматичната категория наклонение е формално-структурният.

Както отбелязва F. Ganiev [2007], съществуващите до сега граматика на тюркските езици са изградени като цяло на принципа “от формата към значението” [625]. Анализа на съществуващите турски граматика обаче показва, че резултатите при прилагането на формално-структурния подход и метод при описанието на граматичната категория наклонение са непълни, противоречиви, не обхващат и не описват и представят достатъчно пълно, цялостно, надълбоко и последователно семантичната структура на тази категория. Това налага използването на един друг подход и метод на описание на граматичната категория наклонение - семантико-функционален подход и метод на описание, чрез който единствено е възможно да се обхванат и опишат достатъчно пълно, цялостно, надълбоко и последователно семантичната структура на тази толкова сложна, но и интересна категория на турския глагол.

Ще се позовем отново на И. Добрев [1981], който в заключителната част на един свой кратък обзор върху морфологията на съвременния турски език отбелязва, че в последно време в турските граматика са налице определени постижения и успехи по отношение на принципите на морфологичното описание на езика и тяхната реализация във вид на конкретни разработки. Наред с това обаче, изтъква и това, че наред с това не могат да не се отбележат някои непълноти, непоследователни или неприемливи решения, отнасящи се до същността и разделите на граматиката, до същността, броя, обхвата, граматичните категории и вътрешната типология на отделните части на речта. Тук ще се ограничим само с това да повторим и разширим цитираното от нас по-горе мнение на автора, че при глаголите не се различават добре време и наклонение и не се отчита, че сложните времена всъщност съдържат и ново граматично значение, което не позволява аналитичното им разглеждане и налага описанието да се осъществи на нивото на цялостната резултативна семантика [115]. В заключение ще отбележим само, че това мнение продължава да бъде актуално и да важи с пълна сила за състоянието на нещата що се касае специално до въпроса свързан с описанието на граматичната категория наклонение на глагола в съвременния турски език.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Гълъбов Г.**, Турска граматика. София. 1949.
2. **Добрев Ив.**, Морфологията на съвременния турски език в някои турски граматика. - Съпоставително езикознание, 1981, № 1.
3. **Кононов А. Н.**, Грамматика современного турецкого языка. Москва – Ленинград, 1956.
4. **Aksan D.**, Atabay, N., Kutluk, İ., Özel, S., Sözcük Türleri. İstanbul, 2003.
5. **Banguoğlu T.**, Türkçenin Grameri. Ankara, 2004.
6. **Deny J.**, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi). İstanbul, 1941.
7. **Dilaçar A.**, Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. - TDAY Belleten - 1971. Ankara, 1989.
8. **Ergin M.**, Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 1993.
9. **Ganiev F.**, Türk dillerinin Semantik Grameri hakkında. – IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I - 2000. Ankara, 2007.
10. **Gencan T.**, Dilbilgisi. İstanbul, 1971.
11. **Koç N.**, Yeni Dilbilgisi. İstanbul, 1990.
12. **Korkmaz Z.**, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara, 2003.

13. *Vardar B., Güz N., Huber E., Senemođlu O., Öztokat E.,* Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul, 2007.
14. *Yaman E.,* Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları. Ankara, 1999.